

Віктор Мойсієнко
(Житомир)

До проблеми мовного нормалізаторства (або коли полісизми стануть українізмами?)

Проблема мовних норм (орфоепічних, орфографічних, стилістичних, рівневих) завжди була складною і болючою. Ми любимо часто повчати один одного на предмет вимови, слововжитку тощо. Правильно говорити саме так, а не інакше. Не *магазин*, а *крамниця*, не *зонтик*, а *парасолька*, не *лучче*, а *краще*, не *последній*, а *останній*, не *шо*, а *що* і т. ін. Такі мовнонормативні мікродискусії доводиться спостерігати частенько на побутовому рівні. У магазинній черзі чи міському транспорті (в таких випадках) завжди знайдеться “авторитетний фахівець”, який розставить крапки над і. Але непросто пересічному громадянину України розібратися в суті дискусії, що не на жарт розгорілася довкола нової редакції “Українського правопису”: як українцеві сказати краще, щоб усі відчували його письменство і розум: регуляція чи регуляція; нема солі чи соли? В школах учили *солі*, та, як виявляється, неправильно: більше по-українському буде *соли*. На наших очах (чи вустах) зараз народжується ще одна кривда. Все більше українців замість *що* говорять *шо*. І навіть не задумуються, що порушують норму! Як не парадоксально це звучить, але в мові одним її елементам “щастить” більше, іншим – менше. Одні стають “елементами в законі”, їх усі визнають, ними послуговуються, бо вони – нормативні, тобто літературні; а інші, нічого злого не скоївши, стають вигнанцями у своїй же оселі. З ними у “достойному товаристві” висококультурні мовці не хочуть знатися, бо вони – ненормативні, позалітературні, тобто діалектні. А вина їхня лише в тому, що останні мали необережність не на тій території “народитись”. Мовні парадокси не замикаються лише на мові, а переносяться на суспільство, де взагалі доходять до абсурду. Використання людиною нормативних мовних елементів у своєму мовленні – зовнішній показник її культури, виховання, гречності. Справжній українець! А якщо поліщук не те, що не оволодів нормами, а взагалі в школі не вчився? Мало того, що він – автоматично безкультурний (мова ж його позанормативна, “неправильна”), та ще й невідомо, хто він? Бо не ясно, якою мовою говорить. То, може, поліщуки (лемки, гуцули, волиняни...) мова яких далека від нормативної “правильної”, “чистої” української, не українці? Зрозуміло, що українці. Як зрозуміло й те, що в процесі розвитку мова диференціюється, і на певній території з’являються діалекти однієї мови, всі елементи яких не можуть стати нормативними (“правильними”). Однак, хотілося б зупинитися на концептуальності підходу до мовного нормалізаторства і соціальної оцінки “правильного/неправильного” в мові.

Існує два підходи до усвідомлення мовних явищ: формальний (прескриптивний) та функціональний (дескриптивний). Перший тривалий час базувався на “житейсько-шкільному” розподілі мовних одиниць на правильні і неправильні. При цьому зневажався об’єктивний стан речей: нерозрізнення того, що є, з тим, що має бути¹. Другий пов’язується з діяльністю молодогограматиків, які чи не вперше прийшли до усвідомлення особливої ваги для лінгвістики діалектного матеріалу. Відтоді найочевиднішим чином вступили у суперечність науковий підхід, для якого діалектний матеріал виявився найціннішим (пригадаймо твердження О.О.Потебні, що “історія будь-якої мови – це історія її наріч²) з однієї сторони, та нормативно-граматичний

“шкільний” підхід, у межах якого діалектні форми відкидалися як “неправильні” – з іншої. Мовна норма має балансувати на золотій середині без явного крену чи то в один, чи в другий бік. Завдання мовних нормалізаторів вбачається в тому, щоб, ретельно досліджуючи тенденції мовного розвитку, вивчаючи часову і просторову динаміку певного явища в особливостях його функціонування за різних соціальних та психологічних умов, пропонувати науково обгрунтовані рекомендації, всіляко уникаючи смакових критеріїв³. Зараз можна напевне стверджувати, що в українському мовознавстві це завдання виконувалося з явними “випадами” в сторону діалектних явищ. Свідчень тому достатньо. Частенько можна почути й прочитати щось на кшталт: мова правильна, чиста, вишукана (хіба є неправильна, грязна?); в українській мові нема слів *осьо*, *когда* – виходить, що поліщуки – не українці, бо інших, “чистіших, українськіших” слів не знають. Це спостерігаємо швидше на рівні побутово-шкільницькому. А як трактувати подібні недоречності на академічному, коли з’являються видання з назвами “Сучасна українська мова”, “Словник української мови”, “Фразеологічний словник української мови”. “Словник синонімів української мови” тощо. Тобто, у згаданих номінованих таким чином виданнях ми маємо знайти не лише фраземи, які вживали класики української літератури, але й такі, що використовуються у мовленні бойків, гуцулів; не лише шість голосних фонем мови Олесея Гончара та Павла Загребельного, а й східнополіські дифтонги. Номінально ці книги покривають весь український мовний континуум. Але це ж не так.

Ми підійшли до трактування понять “національна мова”, “літературна мова”. Хоч різниця між ними очевидна, все ж розуміння понять, які передаються вищеназваними термінами, не завжди в писемних творах та усному мовленні трактуються і сприймаються правильно, часто вони сплутуються, а інколи і просто підміняються одне одним⁴. Автори та укладачі згаданих видань, зрозуміло, й не ставили собі за мету охопити весь лексичний фонд, всі фраземи чи синоніми української мови (ніхто й подумати не міг, що місткість СУМу розділить українські слова на правильні й неправильні (нормативні й ненормативні) – йдеться лише про елементи української літературної мови. До цього словника ми звертаємося чи не найчастіше, особливо у шкільній та вузівській практиці. Є слово в СУМі – отже воно прийнятне і доречне за будь-яких мовних ситуацій; нема – краще обійтись без нього. Зараз аксіоматично сприймаються твердження про те, що в українській мові 6 голосних фонем, 4 типи відмінювання іменників. Це підтвердить, не задумуючись, чи не кожен студент, учитель, викладач. Останнім часом в українській лінгвістиці знак тотожності якось непомітно встановився між двома зовсім нетотожними поняттями “українська мова” і “українська літературна мова”. Але це зовсім не одне і те ж: вивчати граматику української мови і граматику української літературної мови (як і написати відповідні підручники). Наявність у назві лінгвістичного словника чи підручника лише слова “український” без конкретизації об’єкта, автоматично возводить його в ранг загальноукраїнського, або національного. Що переконливо й демонструє нам дводесятилітнє життя “Словника української мови”: українське лексичне багатство (читай бідність) вимірюється місткістю цього видання – 134 тисячі слів. До нього ми звертаємось як до останнього словесного мірила: погоджуємося із зауваженнями, поправляємо інших, покликаючись на СУМ. Тому й не дивно почути десь на шкільному уроці чи вузівській лекції, що в українській мові 134000 слів. Напевно, лексично біднішої мови в світі знайти

годі. А як бути з сотнями тисяч поліських, лемківських, галицьких, слобожанських ... слів, яким так і не було відчинено українську лексичну браму? Вони й надалі жебракують, шукаючи кращої долі. Тому подібні видання у назвах мають відображати обов'язково термін "літературний". В сучасній українській лінгвістиці на статус національного може претендувати лише "Атлас української мови", який відносно об'єктивно відображає стан української (не лише літературної) мови в другій половині ХХ століття. Однією з найактуальніших проблем сучасного українського мовознавства є створення реального Словника української мови, якого, на жаль, потрібно називати інакше. Існуючий бо "Словник української мови" насправді є словником української літературної мови і відображає якусь децицю українського лексикону.

Підготовка та видання підручників з мови накладає на авторів велику відповідальність. Кожен підручник базується на певних засадах, регламентує певні норми. На час його написання потрібно враховувати реальну мовну ситуацію. Найголовнішим для нормалізаторів мови (учителів, викладачів, лінгвістів) зараз має стати відмова від розуміння мови як замкненої іманентної системи, а усвідомлення її як функціонального явища. Категоричність завдає мові лише шкоди. Закладаючи мовну норму, завжди потрібно передбачати перспективу її зміни. Вона не може бути сталою тривалий час. Зміна чи пропозиції до зміни мовних норм завжди викликають опір. Напевне, ще небагато викладачів вузів, вивчених на академічному п'ятитомнику "Сучасна українська літературна мова" за ред. І.К.Білодіда, прийняли п'ятифонемну українську літературну вокалічну систему, запропоновану Ю.О.Карпенком⁵, чи погодились з К.Г.Городенською, що в українській літературній мові зник займенник (в окрему частину мови не виділяється)⁶. Насправді, ніякої мовної революції не відбулось. Пройшов час і запропонована інша лінгвальна норма. А як тоді бути із нормами, закладеними у підручниках нормалізаторів-класиків української мови (І.К.Білодід, М.А.Жовтобрюх, Кулик, Н.М.Тоцька та ін.)? Віддати належне і посприяти їхніми працями при вивченні історії української літературної мови.

Мовна норма подібна до греблі, яка не може намертво перекрити водяний потік (функціонування мови). Інакше ця стихія змете її або проб'є собі інше русло. Тому потрібно не укріплювати дамбу, а зробити рухомі заставні, щоб під час повені їх вчасно відкривати. Словники, підручники, атласи мови, видані бодай 10 років тому, стають об'єктами історії мови, а лінгвістичні явища, зафіксовані у них, вивчаються вже діахронічно. Бо національна мова пливе разом з часом, літературна ж затримується нормами. Якщо ці норми надто надійні, може статися небажаний розрив між існуванням двох форм вияву мови. Будь-яка літературна мова для мовців до певної міри штучна. Реальна мовна картина ніколи не співпадає зі стандартизованою, нормативною. Архіважливим завданням мовних нормалізаторів є недопущення надто великого розриву між ідеальною (еталонною) літературною та реально поширеною на території проживання певного соціуму мовами. Особливо небезпечним для мови є відтягування норм хронологічно назад. У такому випадку існує загроза перетворення літературної мови на вузьковживану, яку вивчатимуть у школах і вузах як іноземну.

У випадку з українською мовою проблема нормування важлива й актуальна ще й тому, що сфера вжитку національної мови українського народу звужується. В радянський період існування української мови її норми постійно

підлаштовували під норми російської. Українські оригінальні лінгвістичні особливості крок за кроком нівельовувались, стирались, забувались. Відбувався форсований процес зближення мов і народів. Для успішного розв'язання цієї проблеми була розроблена цілеспрямована мовна політика держави. Результат не забарився. Нині ж норми української мови навпаки пропонуються аж надто українські, деякі з них існували (чи, доречніше, пропонувались) ще у 20-х роках нинішнього століття. По-перше, як уже зазначалося вище, це суперечить об'єктивному розвитку мови, а, по-друге, такі кардинальні мовні зміни в суспільстві просто необхідно підпитувати послідовною і наведеною мовною політикою країни. В українському лінгвальному просторі спостерігаємо дивовижні процеси. Нормалізатори мови пішли шляхом відновлення специфічних, виразних українських ознак, у більшості випадків виправданих і логічних. Основна мета – українська мова повинна стати ще більш українською (врахувати столітні традиції української орфографії, не узаконити все, що з'явилося через “суржикацію” мовлення значної частини населення або нав'язане чиновниками в часи тоталітаризму)⁷. Намагання зрозумілі. Однак реальний стан функціонування української мови, коли вона кинута державою на виживання сама по собі, неодмінно дасть зворотний ефект. Міський мовець в умовах абсолютного домінування в повсякденному житті іноземної мови за існуючих старих норм не горів бажанням переходити на вкраїнську. А що буде, коли йому запропонують відтепер нову ще правильнішу: *Гетель, етер* (ефір), *иржа*, вже згадуване *нема соли* тощо? І при перших же спробах вимовити щось по-українськи на нього посиплються зауваження: “Не геніальний, а *геніяльний*. Ви що, української мови не знаєте”. Такі кардинальні мовні проекти можливі лише при потужній державній підтримці (не де-юре, а де-факто). При нинішній ситуації державного потурання україномовному паралічу станеться не просто розрив, а утвориться прірва між унормованою в такий спосіб літературною українською мовою і реальним функціонуванням мови в Україні.

Тому фахівці мови, працюючи над лінгвістичними студіями, постійно мають пам'ятати, щоб їхні висновки не спонукали мовців до проведення чіткої межі наявності/відсутності мовних елементів даної лінгвальної системи. Не лише лінгвіст, але й пересічний мовець має усвідомити, що слово “неправильний” може бути примінене тільки до літературної мови. Неправильно вжите слово, сконструйоване речення тощо. Національна мова не може бути неправильною, нечистою, у ній поняття норми просто відсутнє (її встановити нереально і неможливо). І то вже цілком на совісті вершителей мовних норм – збагатять чи засмітять гуцули, галичани, поліщуки... українську мову. Або чи стануть гуцулізми українізмами? Особливо це стосується лексичної системи. Оскільки фонетичні, граматичні норми характеризуються відносною консервативністю, то лексико-семантичні значно податливіші й гнучкіші. Лексична система напрочуд мінлива. Нові номени з'являються повсякчас і в мовній системі для них завжди має бути передбачене місце.

Таким чином, нерозуміння та неусвідомлення нетотожності понять “національна мова” і “літературна мова”, як бачимо, призводить до звуження сфери вжитку останньої, по-перше; перешкоджає введенню значного національного мовного масиву в активний обіг, по-друге; пришвидшує стагнацію, скам'яніння лінгвальних норм, дотримання яких робить мовлення театралізованим, штучним, рафінованим, “шкільницьким”.

---

¹ Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. – К.,2000. – С.59

² Потебня О.О.

³ Леонтьев А.А. лингвистическое моделирование речевой деятельности // Основы теории речевой деятельности. – М., 1974. – С.57-58

⁴ Полюга Л.М.. Співвідношення понять «українська національна» та «українська літературна» мови // Українська історична та діалектна лексика. – К.,1995. – С.179

⁵ Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса, 1996. – С.43-44

⁶ Городенська К.Г. Предмет морфології. Ознаки морфологічного слова // Граматика української мови. Морфологія. К.,1993. – С.10-13.

⁷ Німчук В.В. Про нову редакцію «Українського правопису» // Українське слово. – 13-19 квітня 2000.